

TERGOVGA QADAR TEKSHIRUV JARAYONIDA SHAXSNI HIMOYA HUQUQI BILAN TA'MINLASH TUSHUNCHASINING VUJUDGA KELISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Sayfullayev O'lmasjon Shavkat o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi akademiyasi,
Jinoyat-protsessual huquq kafedrasida o'qituvchisi

Kamolova Sabina Xamza qizi

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi
akademiyasi 3-o'quv kursi 327-guruh kursanti
<https://doi.org/10.5281/zenodo.15332848>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 20-Aprel 2025 yil
Ma'qullandi: 25- Aprel 2025 yil
Nashr qilindi: 30-Aprel 2025 yil

KEYWORDS

tergovga qadar tekshiruv, shaxs huquqlari, himoya huquqi, aybsizlik prezumpsiyasi, protsessual kafolatlar, Rim huquqi, tarixiy rivojlanish, xalqaro huquq, sud tizimi, huquqiy islohotlar

ABSTRACT

Mazkur maqolada tergovga qadar tekshiruv jarayonida shaxsni himoya qilish huquqining vujudga kelishi va tarixiy shakllanishi bosqichlari yoritiladi. Qadimgi Sharq qonunchiligi, Rim huquqi, o'rta asr sud tizimi, XVIII-XIX asrlardagi konstitutsiyaviy islohotlar hamda zamonaviy xalqaro standartlar asosida ushbu institutning rivojlanishi tahlil qilinadi. Shuningdek, shaxs huquqlarini himoya qilish mexanizmlarining huquqiy mohiyati, protsessual tamoyillari va ular asosidagi milliy qonunchilik bilan bog'liqligi ko'rib chiqiladi. Maqolada tarixiy izchillik asosida zamonaviy tergov amaliyotidagi himoya institutining huquqiy ildizlari ochib beriladi.

Muayyan huquqiy voqelik va hodisalarning mohiyatini chuqur anglash uchun avvalo uning kelib chiqish manbasini o'rganish talab etiladi. Aynan ushbu qoida bizni tergovga qadar tekshiruv jarayonida shaxsni himoya huquqi bilan ta'minlashning paydo bo'lishi va tarixiy rivojlanishini tadqiqot doirasida o'rganishga undaydi. Shuningdek, tergovga qadar tekshiruv jarayonida shaxsni himoyalash huquqining vujudga kelish omillari, rivojlanish bosqichlari hamda amaldagi holatini chuqur tahlil qilish ushbu institutni yanada takomillashtirish borasida fikr-mulohazalar yuritish uchun zamin yaratadi.

Shaxs huquqlarini himoya qilish har qanday demokratik jamiyatda ustuvor masala hisoblanadi. Ayniqsa jinoyat-protsessual faoliyatda, jumladan tergovga qadar tekshiruv bosqichida bu prinsiplarning amaliy ta'minlanishi insonning sha'ni, erki va daxlsizligini kafolatlash bilan bevosita bog'liqdir. Mazkur huquqiy institut tarixiy jihatdan uzoq davrlarga borib taqaladi va bugungi kunda xalqaro hamda milliy qonunchilikning muhim tarkibiy qismiga aylangan.

Tergov jarayonida shaxsni himoya qilish institutining shakllanishi insoniyat tarixida huquqiy tafakkurning va ijtimoiy taraqqiyotning muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Insonning hayoti, erkinligi va sha'ni qadriyat sifatida e'tirof etilishi qadim zamonlardan boshlab davlat va jamiyat faoliyatida asosiy o'rin tutgan. Shu boisdan ham shaxsning huquqlarini himoya qilish g'oyasi huquqiy tizimlarning shakllanishida markaziy o'ringa ega bo'lgan.

Inson huquqlarining kafolatlanishi, ayniqsa, jinoyat-protsessual munosabatlarda shaxsning huquqiy maqomini ta'minlash – har qanday demokratik huquqiy davlatning asosiy mezonlaridan biri hisoblanadi. Tergovga qadar tekshiruv bosqichi jinoyat jarayonining dastlabki, ammo eng nozik va mas'uliyatli qismi bo'lib, aynan shu bosqichda ayblov ilgari suriladi, shaxs hibsga olinadi yoki rad etiladi, aybdorlik masalasi aniqlashtiriladi. Shuning uchun ushbu bosqichda shaxsni himoya qilish mexanizmlarining mavjudligi va samaradorligi – adolatli sudlovning boshlang'ich kafolatidir.

Tergovga qadar tekshiruv bosqichi jinoyat-protsessual harakatlarning boshlang'ich, lekin eng muhim bosqichidir. Aynan shu davrda gumondorlik asosida fuqarolarga nisbatan protsessual choralar qo'llanilishi, ularning erkinligi cheklanishi yoki tergov organlarining harakatlari bilan bog'liq bo'lgan holatlar yuzaga keladi. Shunday ekan, bu jarayonda shaxsni himoya qilish — bu:

-Asossiz ayblovlardan himoyalaniş,

-Qiynoq va bosimlarga uchramaslik,

-Himoyachidan foydalanish imkoniyati,

-Aybsizlik prezumpsiyasi va sud nazoratining mavjudligi kabi huquqiy kafolatlarni anglatadi.

Shaxsni himoya qilishning dastlabki tamoyillari qadimgi davlatlarning huquqiy tizimlarida namoyon bo'lgan. Miloddan avvalgi XVIII asrda vujudga kelgan Xammurapi qonunlari inson huquqlarini himoya qilish yo'lidagi dastlabki huquqiy me'yorlardan biri hisoblanadi.¹ Inson huquqlarining tarixiy ildizlarini izlashda qadimgi Sharq davlatlarining huquqiy yodgorliklari, xususan, miloddan avvalgi XVIII asrda tuzilgan Xammurapi qonunlari alohida o'rinni egallaydi. Babil podshosi Xammurapi tomonidan tuzilgan bu qonunlar nafaqat jinoyat va fuqarolik huquqlarini tartibga solgan, balki shaxsiy erkinlik, daxlsizlik, mulk himoyasi, adolatli munosabat tamoyillarini aks ettirgan. Garchi bu qonunlar zamonaviy inson huquqlari tushunchasiga to'liq mos bo'lmasa-da, ularning shaxs huquqlarini cheklov bilan emas, balki muhofaza bilan tartibga solishga uringani o'sha davr uchun juda ilg'or yondashuv edi.² Qadimgi sivilizatsiyalar insoniyat huquqiy tafakkurining shakllanishida muhim o'rin egallagan. Bular orasida Xammurapi qonunlari (mil. avv. XVIII asr) eng qadimgi va eng mukammal huquqiy hujjatlardan biri hisoblanadi. Unda jinoyat va fuqarolik ishlari bo'yicha sud jarayonlari, jazoga tortish va ayblov qo'yish tartibi, shuningdek, sud hokimiyatining tamoyillari belgilangan. Har necha ming yillik vaqt oralig'iga qaramay, bu qonunlarda shaxsning protsessual himoyasiga doir elementlar ko'zga tashlanadi. Xammurapi qonunlari – qadimgi Babil podshosi Xammurapi (miloddan avvalgi 1792–1750 yillar) tomonidan tuzilgan, eng qadimgi yozma qonun to'plamlaridan biridir. Ushbu qonunlar miloddan avvalgi XVIII asrda yaratilgan bo'lib, jami 282 ta moddani o'z ichiga oladi va jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga xizmat qilgan.

Xammurapi qonunlarida har qanday ayblov isbot bilan mustahkamlanishi lozim edi. Agar shaxs ayblov qo'yib, isbotlay olmasa, o'zi jazoga tortilardi: Modda 1: “Agar kishi boshqasini jinoyatda ayblab, isbotlay olmasa, u o'zi o'sha jinoyat uchun jazolanadi.”

Qonunlarda shaxs huquqlarini ta'minlashga doir bir qator protsessual mexanizmlar mavjud: Guvohlarning ishtiroki: Sud qarorlari yolg'iz hokim emas, guvohlarning so'zlariga

tayanib chiqilgan. Dalillar asosida qaror chiqarish: Sudya subyektiv emas, mavjud holatlarga tayanib qaror chiqargan. Soxta guvohlikka jazo: Modda 3da, agar kishi yolg'on guvohlik bersa, o'zi jazoga tortiladi. Bu orqali adolatli sudlov, dalillar asosida hukm chiqarish va shaxsni asossiz ayblovdan himoya qilish tamoyillari shakllanganini ko'rish mumkin. Xammurapi qonunlarida ko'plab jazo choralari qat'iy bo'lgan bo'lsa-da, ular jinoyatning og'irligi, taraflarning maqomi, aybdorning qasddan yoki tasodifiy harakati asosida belgilanardi. Misollar: Modda 196–199: “Agar odam boshqa odamning ko'zini chiqarsa, o'zining ko'zi chiqariladi” – bu “ko'zga ko'z” tamoyili. Ammo quldan qilingan zarar bilan erkin odamniki farq qilinadi. Bu esa ijtimoiy maqomga mos jazo tamoyilidir. Garchi bu hozirgi tenglik prinsipiga zid bo'lsa-da, jazolarning sud qarori orqali belgilanishi huquqiy protsessning mavjudligini ko'rsatadi.³

Bugungi kunda mavjud bo'lgan asosiy protsessual huquqiy prinsiplar – aybsizlik prezumpsiyasi, sud orqali himoya, dalillar asosida qaror chiqarish, soxta guvohlikka javobgarlik – Xammurapi qonunlarida ham bevosita yoki bilvosita mavjud bo'lgan:

Bu qoidaning mazmuni shundan iboratki, aybsizlik prezumpsiyasi g'oyasi allaqachon mavjud bo'lgan. Shaxs o'zini oqlamaguncha emas, balki ayblov isbotlanguncha aybsiz hisoblangan. Ushbu qonunlarda jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan jazo choralari qo'llash tartibi va shaxsiy huquqlarning muayyan himoyasi ko'zda tutilgan. Masalan, ayblanuvchini sud hukmisiz jazolash mumkin emasligi ko'rsatib o'tilgan. Bu – o'sha davr uchun katta yutuq bo'lgan.

Zamonaviy prinsip	Xammurapi qonunidagi ifodasi
Aybsizlik prezumpsiyasi	1-modda. Isbot majburiyati ayblovchiga yuklatiladi.
Dalil asosida hukm chiqarish	Sudya faqat guvoh va holatlarga asoslangan hukm chiqaradi.
Soxta guvohlikka jazo	3-modda. Yolg'on guvohlik beruvchiga jazo
Himoya mexanizmi	Aybdorni jazolasdan oldin holatni o'rganish majburiy

Xammurapi qonunlari insoniyat tarixidagi eng qadimgi, ammo hayratlanarli darajada tizimlashtirilgan sud qonunlari hisoblanadi. Undagi protsessual me'yorlar – isbotlov, guvohlik, sud qarori bilan jazo tayinlash – bugungi zamonaviy protsessual huquqning tarixiy ildizlarini tashkil etadi. Garchi o'sha davrda umumiy tenglik bo'lmagan bo'lsa-da, shaxsni asossiz ayblashga, sudsiz jazolashga qarshi asosiy huquqiy g'oyalar mavjud bo'lgan. Bu esa Xammurapi qonunlarini nafaqat tarixiy yodgorlik, balki huquqiy tafakkurning boshlang'ich modeli deb baholashga asos beradi.⁴

Qadimgi Misr va Hindiston huquqiy tizimlarida ham shaxs erkinligini cheklash va jazolash faqat maxsus tartib asosida amalga oshirilgan. Shu bilan birga, ijtimoiy tabaqalanish mavjudligi sababli, huquqlarni himoya qilish ham tabaqaviy xususiyatga ega bo'lgan. Masalan, yuqori tabaqa vakillari huquqlari pastki tabaqadagilarga nisbatan ko'proq himoyalangan.⁵

Qadimgi sivilizatsiyalar, jumladan Misr va Hindiston, insoniyat tarixida nafaqat madaniyat, din va falsafaning rivojlanishida, balki huquqiy tafakkurning shakllanishida ham

muhim o'rin tutgan. Ular tomonidan yaratilgan huquqiy tizimlar jamiyatdagi tartibni saqlash, fuqarolar o'rtasidagi nizolarni hal qilish, davlat boshqaruvining barqarorligini ta'minlash kabi vazifalarni bajargan. Ayniqsa, shaxs huquqlarining muhofazasi va erkinlikni cheklashning qonuniy asoslari bu tizimlarning muhim elementlaridan bo'lgan. Qadimgi Misrda huquqiy tizim diniy va axloqiy qadriyatlarga asoslangan bo'lib, asosiy tushuncha "**Maat**" — ya'ni adolat, haqiqat, tartib tamoyili edi. Maat nafaqat axloqiy mezon, balki huquqiy norma sifatida amal qilgan. Fir'avn — oliy qonun chiqaruvchi va sudlov hokimi sifatida e'tirof etilgan.⁶

Shaxs erkinligini cheklash va jazolash:

-Jinoyat sodir etgan shaxslar sud qilinardi, lekin **sud qarori chiqarilishidan oldin tergov o'tkazilishi va dalil to'planishi** talab etilgan.

-Qiynoq usullari mavjud bo'lgan (ayniqsa xoinlik va og'ir jinoyatlar uchun), lekin dalilsiz jazo qo'llanmaslikka harakat qilingan.

-“Shaxsiy daxlsizlik” tushunchasi mavjud bo'lmasa-da, **jinoyat isbotlanmaguncha hukm chiqarilmagan.**⁷

Sudlar fir'avnga bo'ysunuvchi mahalliy mansabdorlar tomonidan yuritilgan. Guvohlarning roli muhim bo'lgan. Shaxslar o'zini himoya qilishga haqli bo'lgan (og'zaki yoki vositachi orqali). **Sud qarori yozma shaklda saqlangan**, bu protsessual nazoratni bildiradi.

“Manu qonunlari” – Hindiston huquqiy qadriyatlari asoschisi bo'lib, qadimgi Hindistonda huquqiy tizim "**Manu Smriti**" deb atalgan diniy-huquqiy qonunlar to'plamiga asoslangan. Ushbu hujjat fuqarolik va jinoyat huquqi, shaxsiy maqom, mulk, nikoh va jazolash tartibini tartibga solgan.⁸

☒ Shaxs erkinligi kastaga bog'liq bo'lgan. Brahmanlar (oliy kasta) deyarli daxlsiz bo'lgan, shudralar (quyi kasta) esa sudda to'liq huquqqa ega bo'lmagan.

☒ Jazolar kasallik, jins, ijtimoiy maqomga qarab farqlangan. Bu zamonaviy tenglik prinsipiga zid bo'lsa-da, har bir toifa uchun aniq tartib mavjud bo'lgan.

☒ Dalil, guvohlik va qasamyod asosida ishlar ko'rilgan. Shaxs o'z aybini rad etsa, tasdiqlovchi dalil bo'lmasa, jazoga tortilmagan.

☒ Ayblanuvchi sudda o'zini oqlash huquqiga ega bo'lgan.

☒ Ko'plab sud ishlarida guvohlik yetarli bo'lmagan taqdirda ilohiy sinovlar (masalan, olovdan o'tish) ishlatilgan.

☒ Sud organlari kasta tuzilmalariga bo'ysungani uchun xolislik cheklangan, ammo qonun doirasida protsessual izchillik saqlangan.⁹

Tizimlarning umumiy jihatlari va zamonaviy qadriyatlarga ta'siri:

Element	Qadimgi Misr	Qadimgi Hindiston
Erkinlik	Din va fir'avn hokimiyati bilan cheklangan	Kastaga bog'liq ravishda cheklangan
Jazolash	Qiynoq, jismoniy jazo, suddan keyin	Kastaga qarab jazo turlari
Sudlov	Yozma hujjat, guvoh, dalil	Guvoh, qasam, ilohiy sinov

Himoya	Vositachi yoki o'z nomidan so'zlash	Oqlov huquqi, ammo kasta asosida
Protsessuallik	Dalil asosida qaror, yozma tartib	Qonuniy tartib, ammo kasta asosi kuchli

Shunga qaramay, bu tizimlarda shaxsga nisbatan muayyan **huquqiy tartib, javobgarlik mezonlari va qonuniy ish yurituv** mavjud bo'lgan. Bu holat ularni tarixiy yondashuvda **inson huquqlari tushunchasining ilk bosqichlari** sifatida talqin qilishga asos beradi.

Qadimgi Misr va Hindiston sivilizatsiyalarida shaxs huquqlari bugungi zamonaviy huquqiy yondashuvlar darajasida bo'lmagan bo'lsa-da, **huquqiy tartib, jazolashning qonuniyligi, sud mexanizmi, protsessual izchillik** kabi elementlar mavjud edi. Bu qadimiy tizimlar shaxs erkinligini cheklashda qonuniy asos talab qilgan, jinoyat isbotini muhim deb hisoblagan, guvohlik, dalil va sudni markazga qo'ygan. Demak, inson huquqlarini huquqiy muhofaza qilish g'oyasi — o'z ildizini ming yillar avvalgi tarixiy sivilizatsiyalardan olgan.

Qadimgi Yunoniston va Rimda esa shaxsning huquqiy maqomi va uni himoya qilish masalasi yanada rivojlandi. Ayniqsa, Rim huquqi shaxs erkinligini kafolatlashda tarixda muhim rol o'ynadi. Rim fuqarosi o'zining sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish huquqiga ega bo'lib, uning erkinligi faqat sud tartibida cheklanardi. Rim huquqida shakllangan "Habeas Corpus" tamoyili asosida har qanday shaxsning hibsga olinishi va saqlanishi faqat qonun asosida sodir bo'lishi kerak edi.¹⁰

Antik davrda shakllangan Yunoniston va Rim sivilizatsiyalari faqat madaniyat va falsafa sohasida emas, balki huquqiy tafakkurda ham chuqur iz qoldirgan. Ayniqsa, bu davrlarda shaxs tushunchasining ijtimoiy va huquqiy jihatdan aniqlanishi, uning jamiyatdagi maqomi va davlat bilan munosabatlari ilk bor sistematik tartibda shakllangan. Aynan shu davrda fuqarolik, shaxsiy daxlsizlik, erkinlik, sud orqali himoya kabi tushunchalar mustaqil huquqiy institut sifatida paydo bo'lgan.

Qadimgi Yunonistonda huquqiy munosabatlar **polis (shahar-davlat)** asosida shakllangan. Har bir polis o'z qonunlariga ega bo'lib, faqat **fuqarolar** bu qonunlar bilan huquqiy himoyaga ega bo'lgan. Fuqarolik erkin shaxs maqomini belgilab bergan asosiy huquqiy status edi.

-Fuqarolar: erkaklar, mahalliy tug'ilganlar, harbiy xizmat qilganlar.

-Meteklar: chet elliklar – iqtisodiy faoliyatda qatnashgan, lekin siyosiy va sud huquqlari cheklangan.¹¹

-Qullar: huquqsiz tabaqa

Atena davlatida:

Sud (dikasterion): keng jamoaviy asosda faoliyat yuritgan.

Har bir fuqaro sudda o'zini o'zi himoya qilishga yoki vositachilik orqali so'zlashga haqli bo'lgan. Aybsizlik prezumpsiyasi rasmiy belgilanmagan, ammo sud qarori chiqarilgunga qadar shaxs hibsga olinmagan. Yunon qonunchiligida asosiy prinsip — adolat va tenglik bo'lib, shaxs faqat qonun asosida jazoga tortilishi mumkin edi.

Rimda shaxsning huquqiy maqomi: "persona" tushunchasi mavjud bo'lib, Rim huquqida shaxsga nisbatan uchta asosiy mezon bo'yicha maqom belgilanar edi:

Status libertatis – erkinlik holati: erkin shaxs yoki qul;

Status civitatis – fuqarolik: Rim fuqarosi yoki nofuqaro;

Status familiae – oilaviy maqom: oilaning boshlig'i (pater familias) yoki unga bo'ysunuvchi a'zosi.¹²

Faqat Rim fuqarolari to'liq huquqlarga ega bo'lgan. Qullar esa huquqiy subyekt emas, balki ob'ekt hisoblangan. Ammo vaqt o'tishi bilan ularning huquqlari ham qisman tan olingan.

Rim huquqida shaxsni himoya qilishning quyidagi institutlari mavjud bo'lgan:

Actio (da'vo huquqi): har bir shaxs o'z huquqini sud orqali talab qilish imkoniyatiga ega edi.

Advocatus: Rimda advokatlik instituti paydo bo'lgan, shaxs sudda yollangan himoyachi orqali o'zini himoya qilgan.

Iudex: xususiy sudya bo'lib, nizolarni ko'rib chiqqan. Ishni faqat dalillar asosida hal qilgan.

Rim huquqida aybsizlik prezumpsiyasi to'g'ridan-to'g'ri qonunlarda aks ettirilmagan, biroq "actio iniuriarum" orqali shaxs sha'ni va qadr-qimmatiga tajovuz qilgan shaxs javobgarlikka tortilgan.¹³

Yunoniston va Rimning umumiylik va farqlari:

Element	Yunoniston	Rim
Shaxs maqomi	Fuqarolik asosida, qul va meteklar ajratilgan	3 bosqichli: erkinlik, fuqarolik, oila
Sud tizimi	Jamoaviy sud, ochiq muhokama	Sudya tayinlanadi, himoyachi ishtiroki
Himoya huquqi	O'zini o'zi yoki boshqa fuqaro orqali	Advocatus orqali himoya
Sha'ni himoyasi	Sha'n buzilishi jazolanardi	Sha'n va kamsitish actio iniuriarum bilan ko'rilgan

Shuningdek, Rim huquqining tizimlashtirilganligi, da'vo institutlari, yuridik shaxslar tushunchasining shakllanishi zamonaviy huquqning poydevorini yaratgan.¹⁴

Qadimgi Yunoniston va Rim huquqiy tizimlari shaxsning huquqiy maqomini aniq belgilash, sud orqali himoya qilish, ayblovga nisbatan qonuniy protsess yuritish tamoyillarini ilk marta huquqiy normalar orqali tartibga solgan. Ayniqsa Rim huquqi — bugungi zamonaviy fuqarolik va protsessual huquq institutlarining asosi sifatida qaraladi. Ushbu tizimlar orqali shaxs huquqlarining qadriyatga aylanishi boshlangan bo'lib, u inson huquqlari tarixida tub burilish bo'lgan.

O'rta asr Yevropasida inkvizitsiya va boshqa tergov amaliyotlari ko'pincha shaxs huquqlarining jiddiy buzilishiga olib kelgan. Ammo shunga qaramay, 1215 yilda qabul qilingan "Magna Charta Libertatum" ("Erkinliklar Katta Xartiyasi") inson huquqlarini himoya qilish borasida tarixiy qadam bo'ldi. Unga ko'ra, sud qarorisiz hech kim hibsga olinmasligi, mol-mulkidan mahrum qilinmasligi kafolatlangan. Bu hujjat zamonaviy huquq tizimlarida shaxs huquqlarini himoya qilish institutining vujudga kelishida asosiy manba bo'lib xizmat qilgan.¹⁵

O'rta asr Yevropasi (taxminan V–XV asrlar) – bu feodalizm, cherkovning hukmronligi va davlat hokimiyatining markazlashuv bosqichlariga to'g'ri keluvchi davrdir. Bu davrda shaxsning huquqiy maqomi, uni himoya qilish mexanizmlari mavjud bo'lgan bo'lsa-da, ular asosan ijtimoiy tabaqalanishga, cherkov ta'siriga va qirol hokimiyatiga bog'liq holda cheklangan edi. Biroq tarixiy taraqqiyot mobaynida shaxs erkinligi, sud muhofazasi va huquqiy himoya g'oyalari shakllana boshladi.

XII asr oxiridan boshlab Katolik cherkovi rasmiy ravishda inkvizitsiya sudlarini tashkil etdi. Ular e'tiqoddan og'ganlik (bid'at), sehrgarlik va siyosiy "jinoiatlar" ustidan hukm chiqaruvchi organlar bo'lgan.

-Ayblanuvchi sud ishi boshlanishidan oldin hibsga olinardi.

-Qiynoq asosiy tergov usuli sifatida qonuniylashtirilgan.

-Himoya huquqi deyarli mavjud bo'lmagan, guvohlar maxfiy saqlangan.¹⁶

Bu sudlar sudlov emas, balki jazolash organi sifatida faoliyat yuritgan, bu esa shaxs huquqlarini to'liq buzilishiga olib kelgan.

Feodallar o'z hududida sud hokimiyatiga ega bo'lgan, ammo sudlar ko'pincha ixtiyoriy, adolatsiz va subyektiv tarzda olib borilgan. Faqatgina zodagonlar ma'lum protsessual kafolatlarga ega bo'lishgan.¹⁷

"Magna Charta Libertatum" (1215)

Angliyada qabul qilingan bu hujjat O'rta asrlar Yevropasida shaxs huquqlarini himoya qilish borasidagi ilk huquqiy kafolatlarni bergan:

-Qirol vakolatlari cheklangan.

-**"Habeas corpus"** tamoyili paydo bo'lgan: **sud qarorisiz hibsga olish mumkin emas.**

-Erkin fuqaro faqat qonuniy sud orqali jazolanishi mumkin.

Bu xartiya keyinchalik konstitutsiyaviy huquqiy rivojlanishga zamin bo'ldi.

"Habeas Corpus Act" (1679)

Garchi u O'rta asrlar oxiriga to'g'ri kelgan bo'lsa-da, bu qonun O'rta asr huquqiy merosining muhim evolyutsiyasi edi. Bu akt:

-Hibsga olingan shaxsga sudga da'vo qilish huquqini bergan.

-Hibsni qonuniy asosda asoslash majburiyatini yuklagan.

-Shaxs erkinligining davlat tomonidan cheklanmasligi prinsipini mustahkamlagan.

O'rta asr huquqiy tizimlarida huquqlar hamma uchun teng bo'lmagan:

Zodagonlar: huquqiy himoya va sud imtiyozlariga ega bo'lgan.

Dehqonlar va oddiy aholi: ko'pincha sudsiz jazolangan, qiynoq keng qo'llangan.

Ayollar: huquqlari erkaklarga nisbatan cheklangan, ayrim holatlarda hatto sudda ishtirok etish huquqi bo'lmagan.

Qullar: huquqiy subyekt sifatida tan olinmagan.

Bu ijtimoiy tabaqalanish shaxs huquqlarining kafolatli himoyasiga to'liq to'sqinlik qilgan.

Katolik cherkovi bir vaqtning o'zida huquqni repressiv maqsadlarda (inkvizitsiya orqali) ishlatgan bo'lsa-da, boshqa tomondan kanonik huquq asosida ba'zi huquqiy institutlarni (masalan, nikoh, meros, sudga murojaat qilish) tartibga solgan. XIV–XV asrlarga kelib, universitetlar va yuridik maktablar orqali Rim huquqi o'rganila boshlanadi. Bu esa sud

protsesslarining huquqiylashuvi, sudyalar malakasining oshishi va shaxsni himoya qilish tamoyillarining kengayishiga olib keladi.

O'rta asr Yevropasida shaxs huquqlarini himoya qilishga oid amaliyotlar murakkab va ziddiyatli bo'lgan. Inkvisitsiya va qiynoq asosida ishlovchi sudlar inson sha'ni va erkinligini toptagan. Biroq aynan shu davrda **Magna Charta, Habeas Corpus**, fuqarolik tartiblari, universitet yuridik an'analari orqali shaxsni himoya qilish tamoyillari shakllana boshladi. Bu tarixiy jarayonlar keyinchalik zamonaviy huquqiy davlat va inson huquqlari institutining shakllanishiga asos bo'lib xizmat qilgan.¹⁸

XVII asrda Buyuk Britaniyada qabul qilingan "Habeas Corpus Act" (1679 yil) huquqiy himoya tizimida inqilobiy hujjatlardan biri bo'ldi. Unga ko'ra, har qanday shaxs hibsga olinganda, u sudga murojaat qilib, o'zining noqonuniy hibsga olinganligini ko'rsatish huquqiga ega bo'ldi. Ushbu hujjat tergov va tergovga qadar tekshiruv bosqichida shaxsning asosiy huquqlarini himoya qilish uchun mustahkam poydevor yaratdi.¹⁹

XVIII asrning oxiri va XIX asr boshlarida inson huquqlarini himoya qilish tamoyillari butun Yevropada keng tarqaldi. 1789-yilda qabul qilingan Fransiya Inson va Fuqaroning huquqlari deklaratsiyasi insonning tabiiy va ajralmas huquqlarini ta'riflab berdi. Deklaratsiya shaxsning huquqlarini himoya qilish davlatning asosiy vazifasi ekanligini belgilab berdi.

XIX asrda inson huquqlarini himoya qilishga oid huquqiy kafolatlar turli mamlakatlarning konstitutsiyalarida o'z ifodasini topa boshladi. Masalan, 1867-yildagi Avstriya konstitutsiyasi va 1871-yildagi Germaniya imperiyasining asosiy qonunlari shaxs erkinligini himoya qilishning huquqiy asoslarini belgilab berdi.

XX asrning birinchi yarmida inson huquqlarining keng qamrovli himoyasi xalqaro darajaga ko'tarildi. Xususan, Ikkinchi jahon urushi natijasida inson huquqlarining ommaviy buzilishi xalqaro hamjamiyatni huquqiy kafolatlarni kuchaytirishga majbur qildi.

XVIII asrning oxiri – inson huquqlarining nazariy jihatdan shakllanishi va rasmiy huquqiy normalar darajasiga ko'tarilgan davri hisoblanadi. Bu jarayon Yevropada va Amerikada erkinlik, tenglik va qonuniylik uchun olib borilgan inqiloblar, islohotlar va huquqiy harakatlar orqali amalga oshdi. XIX asr boshlarida esa bu g'oyalari amaliyotga joriy qilinib, milliy konstitutsiyalar va qonunlarda mustahkamlandi.

AQSh Mustaqillik deklaratsiyasi (1776)

1776 yilda qabul qilingan **Amerika Mustaqillik deklaratsiyasi** inson huquqlari tushunchasining ilk konstitutsiyaviy ifodasi bo'ldi. Hujjatda shunday deyilgan:

"Barcha odamlar teng yaratilgan va ular ajralmas huquqlarga ega, ularga hayot, erkinlik va baxt izlash kiradi."

Bu g'oya fuqarolarning davlatdan mustaqil, **tabiiy huquqlari mavjudligini** e'tirof etgan.

Fransiya Inson va fuqaroning huquqlari deklaratsiyasi (1789)

1789 yilda Fransiya Buyuk inqilobi davrida qabul qilingan bu hujjat butun insoniyat tarixida **universal huquqlar** tushunchasining ilk asosiy manbasi bo'ldi. Unda:

- Barcha insonlar **tug'ilishda va huquqlarda teng** deb e'lon qilingan;
- So'z, fikr va e'tiqod erkinligi kafolatlangan;
- Qonun oldida tenglik, qonunsiz jazolash taqiqlangan.

Bu deklaratsiya keyinchalik Yevropa davlatlarining konstitutsiyaviy huquqiy islohotlariga katta ta'sir ko'rsa AQSh Konstitutsiyasi va "Huquqlar billi" (1789–1791)

AQSh Konstitutsiyasining dastlabki 10 tuzatmasi — "**Bill of Rights**" inson huquqlarining konstitutsiyaviy kafolatlarini belgiladi:

1. So'z, din, matbuot erkinligi;
2. Sud oldida adolatli muomala;
3. Qiynoq va nomaqbul jazolarning taqiqlanishi;
4. Xususiy mulkning daxlsizligi.

Bu tuzatmalar shaxsni davlatdan himoya qilish tamoyilini ilk marta amaliyotga joriy qildi.

Napoleon davrida Yevropaning ko'plab hududlarida konstitutsiyaviy islohotlar boshlanadi. 1804 yilda qabul qilingan **Fransiya Fuqarolik kodeksi** (Code Civil, Napoleonic Code) shaxsiy huquqlarni tartibga solish bo'yicha yetakchi rol o'ynadi:

- ❖ Shaxsiy erkinlik, nikoh, meros, mulk huquqlari aniq belgilangan;
- ❖ Shaxs va oilaning huquqiy maqomi qonun doirasida himoyalangan;
- ❖ Sud orqali himoya va qonuniy protsess prinsipi mustahkamlangan.

XVIII–XIX asrlarda inson huquqlari g'oyasini shakllantirishda quyidagi mutafakkirlarning fikrlari muhim rol o'ynagan:

Jon Lokk – tabiiy huquqlar (hayot, erkinlik, mulk) nazariyasining asoschisi.

Monteskye – hokimiyatlar bo'linishi, qonun ustuvorligi tarafdori.

Russo – ijtimoiy shartnoma nazariyasi orqali davlat fuqaroga xizmat qilishi lozimligini asoslab bergan.

Bentam va Mill – huquqni inson manfaatlariga xizmat qiladigan amaliy vosita deb baholagan (utilitarizm).

Bu nazariyalar XIX asr huquqiy tizimlarida inson sha'nini himoya qiluvchi prinsiplar shaklida joriy etilgan.

Garchi XIX asr boshlarida xalqaro huquq hali inson huquqlarini to'liq tartibga solmagan bo'lsa-da, quyidagi jarayonlar boshlangan edi:

1839 yildan boshlab Yevropada qiynoq taqiqlanishi haqidagi qonunlar joriy qilina boshlagan.

Insonparvarlik huquqi rivojlanib, urush va asirlar huquqlarini himoya qilish g'oyalari tug'ila boshlagan (ya'ni 1864 yildagi birinchi **Jeneva konvensiyasigacha** olib kelgan).

Antiqullik harakatlari kuchayib, qullik va majburiy mehnatni taqiqlashga doir qonunlar qabul qilingan (Britaniya – 1807, AQSh – 1865).

XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida inson huquqlarini himoya qilish ilk bor **nazariyadan amaliyotga o'tdi**. Fuqarolik va siyosiy huquqlar rasmiy hujjatlar orqali konstitutsiyaviy darajaga ko'tarildi. Fransuz va Amerika inqiloblari orqali inson huquqlari endi shunchaki mafkuraviy g'oya emas, balki davlat va fuqarolar o'rtasidagi huquqiy munosabatlarning asosi sifatida shakllandi. Bu davr – zamonaviy huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati institutlarining huquqiy ildizi hisoblanadi.

Shaxsni himoya qilish instituti insoniyat tarixida turli bosqichlarni bosib o'tgan. Qadim davrda boshlangan huquqiy kafolatlar o'rta asrlarda diniy va feodal tuzumlar ta'sirida cheklansa ham, keyinchalik fuqarolik jamiyati va demokratiya rivoji natijasida yanada

mustahkamlandi. Bugungi tergovga qadar tekshiruv jarayonida shaxs huquqlarini himoya qilish tizimi aynan shu tarixiy jarayonlarning natijasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. L.W.King. The Code of Hammurapi, 1904
2. Karimov.R. "Qadimgi Sharq davlatlarida huquqiy tizimlar" Toshkent, 2017
3. Islomov.B. "Huquqshunoslik asoslari" T. Yuridik adabiyotlar. 2019
4. UNESCO. Report. Heritage of Babylony Law. 2002
5. "The Laws of Manu", Translated by G. Buhler, Oxford University Press, 1886.
6. Karimov R., "Sharq huquqiy tafakkuri tarixi", Toshkent: 2016.
7. A.H.Gardiner."Egypt of the Pharos, Oxford, 1961"
8. Islomov B., "Huquqshunoslik asoslari", T.: Yuridik nashriyot, 2019.
9. UNESCO Report, Legal Heritage of Ancient Civilizations, 2004.
10. Z.A. Cherniak, Rimskoe pravo, Moskva: Yurayt, 2010.
11. A.V. Poltorak, Antichnaya demokratiya i pravo, SPb, 2004.
12. Dovgert A.S., Istoriya gosudarstva i prava zarubejnyh stran, 2015.
13. Gibbon E., The Decline and Fall of the Roman Empire, 1776.
14. UNESCO, Heritage of Roman Legal Thought, 2003.
15. Bellomo, Manlio. The Common Legal Past of Europe 1000–1800, Catholic University of America Press, 1995.
16. Tierney, Brian. The Crisis of Church and State: 1050–1300, Prentice Hall, 1964.
17. Karimov R. "Yevropa huquq tarixi", Toshkent, 2018.
18. Holt, J.C. Magna Carta. Cambridge University Press, 1965.

INNOVATIVE
ACADEMY